

PIGER I DRENGESKOLEN – PIGESKOLERNE OG ALMENSKOLELOVEN AF 1903

AF MIKAEL FRAUSING

Almenskoleloven af 1903 var et vendepunkt for kvinders uddannelse. Loven fastslog, at kvinder havde samme rettigheder til videregående uddannelse som mænd, men paradoksalt nok udløste reformens vedtagelse en eksistentiel krise blandt landets pigeskoler. Dilemmaet bestod i, om man skulle kæmpe for de rene pigeskoler som kvindesocialiserende institutioner eller indrette sig under den nye fællesskole, der havde lighed i uddannelse og fælles undervisning af drenge og piger som hovedsigte. Artiklen analyserer fremtrædende pigeskolelederes indflydelse på reformen og argumenterer for, at de fra 1903 til 1907 med succes påvirkede lovens implementering i kønsideologisk retning, hvilket bl.a. førte til oprettelsen af den særlige pigeskoleeksamen og valgfaget "Regning for piger" i realskolerne. Pigeskoleledernes lobbyarbejde var medvirkende til, at forskelle i uddannelsesforventninger til piger og drenge blev indarbejdet som ideologisk og pædagogisk grundlag for folkeskolen i det 20. århundrede.

"Eksamen er ordnet for Drenge og lagt til Rette af Mænd for Drenge uden Hensyn til Pigerne."

Theodora Lang i *Bog og Naal* 1905¹

INDLEDNING

I løbet af sommeren 1901 bredte optimismen sig i liberale skolekredse landet over. Med udnævnelsen af landets første Venstre-regering, som eftertiden har givet betegnelsen Systemskiftet, stod det klart, at årtiers skolepolitisk dødvande var brudt. Den længe ventede reform af skolevæsenet var endelig på vej. J.C. Christensen (1856-1930) blev landets nye kirke- og undervisningsminister (kultusminister) og var kendt som Venstres stærke mand. Ministerens intentioner var velkendte. Den gammeldags og utidssvarende lærde skole – embedsmandsskolen – måtte erstattes af en moderne skole for folket – almenskolen. Skolens fremmeste opgave var at

¹ Lang 1905: 22.

højne det generelle uddannelsesniveau, så myndige borgere kunne tage del i det demokratiske samfund og samtidig opfylde erhvervslivets behov for uddannet arbejdskraft i det fremvoksende urbaniserede industrisamfund.²

Reformens hovedsigte var således at rette op på sociale uligheder i uddannelse. Som en selvfølge skulle også den kønnede ulighed fjernes, så kvinder fik lige adgang til uddannelse sammen med mænd. Med udgangspunkt i 1800-tallets skarpt opdelte kønsideologi var pigeskolerne opbygget på den præmis, at lighed i uddannelse skulle sikres gennem *forskellige* uddannelses tilbud til kvinder og mænd. På et fællesmøde afholdt af foreningen Den danske Pigeskole i oktober 1902 gik bølgerne højt og afslørede for første gang sprækker i sammenholdet mellem hovedstadens og provinsens pigeskoler. Henriette Skram (1841-1929) fra N. Zahles Skole i København argumenterede for en særordning, en pigeskoleeksamen, der fastslog kvinders uddannelsesbehov som væsensforskellige fra mænds, og som kunne opretholde de rene pigeskoler som kvindesocialiserende institutioner.³ Theodora Lang (1855-1935) fra Th. Langs Skole i Silkeborg og næstformand i Den danske Pigeskole holdt på, at pigeskolerne indrettede sig inden for alment skolelovens rammer. Ikke ud af stor kærlighed til reformen, men som en pragmatisk tilgang, der sigtede mod at sikre "Pigebørnenes Tarv" i den nye fællesskole og modvirke de værste skadevirkninger.⁴ Dermed var banen kridtet op til et langstrakt forhandlingsforløb, hvor pigeskolerne søgte indflydelse og satte betydelige kønsideologiske aftryk på alment skolelovens sigte om lige adgang til uddannelse for drenge og piger.

Denne artikel handler om det dilemma, som pigeskolerne stod over for efter vedtagelsen af alment skoleloven af 1903. Artiklen er tilrettelagt som en detailundersøgelse af det lobbyarbejde, som toneangivende pigeskoleledere udøvede på reformen. Det overordnede forskningsspørgsmål er, hvordan (lovbestemte) forskelle i uddannelsesforventninger til kvinder og mænd med alment skoleloven blev indarbejdet som grundlag for det danske uddannelsesvæsen gennem det 20. århundrede. Problemstillingen besvares gennem følgende forskningsspørgsmål: Hvad handlede uenighederne mellem hovedstadens og provinsens pigeskoler om, og hvad var deres forskellige policystrategier? Hvilke kønsideologiske forståelser af kvinders skolegang eksisterede i samtiden, og i hvilket omfang satte disse aftryk på indretningen af hhv. mellemskole, realklasse og gymnasium? Undersøgel-

2 Skovgaard-Petersen 1976: 233-34.

3 Bestyrerindeforeningen for de Højere Pigeskoler i København og på Frederiksberg til kultusministeren 14.12.1902, MKU-3, pk. 2703, Høringssvar for Mellemskolen. Se også Skovgaard-Petersen 1976: 274-76; Kristensen 1995: 87-94.

4 Den danske Pigeskole, Bestyrelsesprotokol 25.4.1903. DDP; DDP til Kultusministeriet 25.6.1903, MKU-3, pk. 2703, Fællesskolen.

sens hovedtese er, at Henriette Skram og Theodora Lang sammen med andre kvindelige pigeskoleledere på afgørende punkter påvirkede implementeringen af alment skoleloven 1903 i specifik kønsideologisk retning, som ville sikre *lige* adgang til uddannelse gennem *forskellige* uddannelses tilbud til piger og drenge, og at denne opfattelse blev indarbejdet i skolens ideologiske og pædagogiske grundlag langt op i 20. århundrede.

Kildematerialet udgøres væsentligst af "Sager vedrørende Skolereformlovgivning 1899-1910" i Kultusministeriets arkiv i Rigsarkivet.⁵ Heri befinder sig udkast og forhandlinger til anordninger og cirkulærer til lovens implementering samt hørings svar fra skoler og interessegrupper. Hørings svarene fra pigeskolerne er gennemgået i deres helhed,⁶ mens øvrige hørings svar er summarisk gennemgået for en overordnet forståelse af synet på kvinders uddannelse blandt "drenge-skolerne" – statens lærde skoler og de private realskoler. En del af materialet er optrykt i det af Kultusministeriet udgivne *Meddelelser angaaende de højere Alment skoler*, der er gennemgået for årgangene 1903-08. Undersøgelserne er suppleret med bestyrelsesprotokoller fra Den danske Pigeskoles Arkiv i Rigsarkivet samt en omfattende mængde af debatindlæg omhandlende pigeskoler og kvinders uddannelse, primært i tidsskrifterne *Bog og Naal* samt det ledende pædagogiske tidsskrift *Vor Ungdom*.

Perioden fra 1880-1920 er blandt de bedst udforskede i dansk skolehistorie. Oversigtsværker som *Dansk Skolehistorie 1850-1920* og *Realskolen gennem 200 år* har bl.a. peget på nybrud som uddannelsesekspansion, lærernes professionalisering og skolepolitiske tiltag om lige adgang til uddannelse, mens Ning de Coninck-Smiths disputats *For barnets skyld* fra 2000 har undersøgt periodens pædagogiske praksisser i synet på barnet, opdragelsen og skolen.⁷ Perioden er ikke mindst kendetegnet ved fremkomsten af pigeskoler, der netop opnåede deres største udbredelse i årene mellem 1880 og 1920.⁸ De kvindelige skolepionerer tiltrak sig opmærksomhed allerede i samtiden og blev gennem det 20. århundrede sikret et eftertermæle i en strøm af erindringer, biografier og jubilæumsskrifter, der havde noget af hyldestlitteraturen over sig og længe dominerede eftertidens bedømmelse.⁹

5 Rigsarkivet, Kirke- og Undervisningsministeriets (Kultusministeriet) 3. Kontor: Sager vedrørende Skolereformlovgivning 1899-1910 (MKU-3).

6 Det drejer sig om hørings svar udfærdiget af: Den danske Pigeskole, Bestyrerindeforeningen for de højere Pigeskoler i København og på Frederiksberg, Louise Winteler, Theodora Lang, Henriette Skram, samt ledere og lærere ved øvrige pigeskoler. MKU-3, pk. 2702-2706.

7 Gjerløff & Jacobsen 2014; Larsen (red.) 2010; Coninck-Smith 2000: 14-24.

8 Nielsen 2010b: 119-120; Kristensen 1995: 32-52.

9 Listen er omfattende og indeholder bl.a. erindringer og biografier om Nathalie Zahle, Louise Winteler, Theodora Lang, Hanna Adler, Henriette Skram (uudgivet), dertil en lang række jubilæumsskrifter af enkelte pigeskoler og antologien *Frøken – en bog om lærerinder* (1986).

Th. Langs Skole var omkring 1900 vokset til et af mest betydningsfulde centre for kvindelig undervisning uden for København. Det var en pigeskole, som kunne føre eleverne fra grundskole frem til almindelig forberedelseseksamen, men omfattede også forskoleseminarium og lærerindeseminarium. Seminariet var desuden centrum for efteruddannelse. På billedet ses efteruddannelse af håndarbejds lærerinder, der var særfag for pigeskolerne, ca. 1900 (foto: Jens Chr. Pedersen, Th. Langs Skoles Arkiv, Silkeborg Arkiv).

Socialhistoriske tilgange vækkede den faghistoriske interesse for kvindelig uddannelse, og i Danmark kom gennembruddet i 1980'erne, hvor toneangivende forskere som Mette Winge, Adda Hilden, Hanne Rimmen Nielsen og Birgitte Possing analyserede kvindelige læreres indtog i skolevæsenet og kvinders adgang til højere undervisning.¹⁰ Antologien *Pigernes skole* var præget af stor kronologisk og tematisk spredning, mens Birgitte Possings disputats om Natalie Zahle (1827-1913) *Viljens Styrke* samlede trådene til en helhedsanalyse af pionergenerationen med Zahle i spidsen i anden halvdel af 1800-tallet. Perioden efter 1900, hvor hovedparten af danske kvinder fik deres uddannelse, er derimod ikke grundigt udforsket, ligesom provinsens pigeskoler heller ikke har været genstand for en mere

¹⁰ Winge 1981, Hilden 1987 og 1993; Nielsen 1991; Possing 1992.

indgående behandling, idet fokus ofte har været på hovedstadens pigeskoler.¹¹ Anne-Mette Kruse analyserede i artiklen "Pigeskole eller fællesskole" pigeskoleledernes kritik af almenskoleloven som et generelt forsvar for kvinders uddannelse, mens Lene Kristensen i sit upublicerede historiespeciale *Den eksamensberetigede pigeskole* fra 1995 derimod anskuede oppositionen til drengeskolen som udtryk for en diskursiv strategi i kampen for at bevare monopolet over kvinders uddannelse og opdragelse rettet mod hjemmets rollen som hustru og moder. Denne tolkning som blev understøttet hos Åse Højlund Nielsen i "Rum for kvindelig virketrang – pigerealskolen 1880-1960" fra 2010, men stadig uden at inddrage det arkivalske materiale fra lovens tilblivelse.¹² Forhandlingerne om almenskoleloven af 1903 er indgående behandlet i Vagn Skovgaard-Petersens disputats *Dannelse og demokrati* fra 1976, som følger forløbet frem til lovens vedtagelse. Derimod blev pigeskolernes vilkår under loven kun overfladisk berørt og ikke særskilt analyseret.¹³

Ved at genbesøge forhandlingerne *efter* lovens vedtagelse, hvor reformen skulle implementeres i praksis, og hvor pigeskolerne blev stillet over for nye udfordringer i et grundlæggende nyt skolesystem, vil denne artikel analysere, hvordan fremtrædende pigeskoleledere med udgangspunkt i deres ideologiske og praktiske erfaringer dels havde forskellige strategier for at tilpasse sig de nye tider, dels formåede at påvirke de strukturelle rammer for deres skoler og for kvinders uddannelse i det 20. århundrede.

DRENGESKOLE, PIGESKOLE, FÆLLESSKOLE?

Da almenskoleloven blev vedtaget i 1903, var højere uddannelse for kvinder endnu ikke almindeligt udbredt, men dog heller ikke længere noget særsyn i Danmark.¹⁴ Skoleanordningerne af 1814 havde dikteret syv års skolegang for både drenge og piger, men skolevæsenet i 1800-tallet var stærkt differentieret med adskillelse som et gennemgående tema. Der var store forskelle mellem almueskolen og købstadsskolen, mellem offentlige skoler og private betalingsskoler, mellem grundskolen og latinskolen. Især var der forskel mellem undervisningen af drenge og piger, hvor den lærde skole, der gav adgang til eksamen, offentlige embeder og universitetet, forblev et eksklusivt maskulint domæne.¹⁵

11 Gjerløff og Jacobsen 2014; Nielsen 2010a og 2010b.

12 Kruse 1989: 43-55; Kristensen 1995; se også Lehrmann 1982; Nielsen 2010b: 100-101.

13 Skovgaard-Petersen 1976: 89, 274, 364.

14 I artiklen benyttes samtidens betegnelse "højere uddannelse", der betegnede skolegang ud over de obligatoriske syv års grundskole, dvs. realskole og den lærde skole, der afsluttedes med hhv. realeksamen og studentereksamen.

15 Skovgaard-Petersen 1976: 29-35.

Henriette Skram (1841-1929) var født ind i velhavende københavnsk familie og havde gået på N. Zahles Skole, hvorfra hun tog lærerindeeksamen og institutbestyrerprøve. I 1877 blev hun udnævnt til skolens forstander, hvorefter hun indtog rollen som Zahles mest betroede medarbejder og efterfølger. Som leder af landets førende pigeskole og med sin lysende begavelse og stærke holdninger etablerede hun sig snart som en pædagogisk autoritet og pigeskolernes uofficielle førstedame. Hun var livet igennem principfast tilhænger af kønsadskilt undervisning ud fra den overbevisning, at kvinder i kraft af deres særlige kønsidentitet havde anderledes og væsensforskellige uddannelsesbehov end mænd (foto: Adolph Lønborg, Det Kongelige Bibliotek).

Højere uddannelse for overklassens kvinder, de såkaldte døtreskoler, havde eksisteret i hovedstaden fra slutningen 1700-tallet, og fra omkring 1850 begyndte pigeskolerne også at brede sig til den øvre middelklasse og provinsens købstæder.¹⁶ Pigeskolerne vandt frem i takt med, at kravet om kvinders uddannelse lød stadig stærkere. Den første generation af kvindelige skolepionerer kæmpede for retten til, at kvinder overhovedet kunne modtage videregående uddannelse, og at kvindelige lærere (lærerinder) kunne undervise i offentlige skoler.¹⁷ Lærerindeeksamen blev indført i 1859, og endnu en milepæl blev nået, da de første kvindelige studerende blev optaget på Københavns Universitet i 1877. Videregående uddannelse var ikke længere et maskulint monopol, men for at nå frem til universitetets porte måtte kvinder fortsat gå en stenet vej via privatundervisning og tilægseksamen. Indførelsen af *almindelig forberedelseksamen* i 1881 forenklede

¹⁶ Nielsen 2010a: 82-86.

¹⁷ Gjerløff og Jacobsen 2014: 155.

systemet og samlede de mange forskellige eksamensformer til én realeksamen.¹⁸ Landets førende pigeskole, N. Zahles Skole, greb chancen og ansøgte året efter Kultusministeriet om ret til at afholde realeksamen på samme vilkår. Landets øvrige pigeskoler fulgte hurtigt efter, og i 1894 var der 24 eksamensberettigede pigeskoler landet over – otte i hovedstaden og 16 i provinsen.¹⁹ Den eksamensberettigede pigeskole – pigerealskolen – var en realitet.

Initiativet til at afholde realeksamen ved N. Zahles Skole var udgået fra Henriette Skram. Det lykkedes hende at få indført en aldersgrænse for pigers realeksamen på minimum 17 år i modsætning til drengene, som tog deres realeksamen i 15-16-års alderen.²⁰ Begrundelsen lød, at pigernes svagere fysik, sarte nerver og større sygelighed i pubertetsårene betød, at de skulle skærmes mod overdreven anstrengelse og helst undgå eksamen indtil 17-års alderen.²¹ Praktiske hensyn har givetvis også spillet ind. Pigeskolerne havde generelt kortere undervisningsdage, og deres fagrække indeholdt eksklusivt kvindelige fag som håndarbejde og senere husgerning (skolekøkken), der var rettet mod rollen som husmoder og kvindeligt erhvervsarbejde som f.eks. syning. Et års ekstra undervisning var den eneste måde, hvorpå skolerne kunne rumme både det krævende realskolepensum og de særlige kvindefag for samtidig at opretholde en kortere skoledag.

De private realskoler gennemgik i 1880'erne en kraftig ekspansion, der fuldstændig omkalfatrede den højere uddannelse og blotlagde behovet for yderligere reformer.²² Også pigeskolerne oplevede stor vækst. Kombineret med, at de private realskoler i større antal begyndte at optage kvindelige elever, var der et regulært boost i kvinders højere uddannelse i årene frem mod 1900. Det var realskolerne, der først brød med den kønsadskilte undervisning. I begyndelsen som pragmatiske løsninger med ganske få piger i hver klasse, men i 1890'erne begyndte fremtrædende pædagoger at skrive en række indlæg om fællesskolens psykologiske og sociale fortrin for børnenes udvikling. Det mest naturlige var at undervise drenge og piger sammen, så de gensidigt kunne påvirke hinanden positivt.²³

Fællesskolens fremgang, praktisk og ideologisk, satte spørgsmålstegn ved pigeskolernes kønsideologiske fundament om behovet for særskilt kvindelig opdragelse og uddannelse. I 1860'erne havde de kvindelige skolepionerer været på forkant i kampen for kvinders adgang til højere uddannelse, men i mødet med fæl-

18 Larsen 2010: 103-07. Almindelig forberedelseseksamen kaldtes også præliminæreksamen og fungerede som afslutningseksamen for realskolerne. I artiklen anvendes fællesbetegnelsen realeksamen.

19 Nielsen 2010b: 95-96; Kristensen 1995: 32.

20 Possing: Henriette Skram. Se også Skram 1885.

21 Nielsen 2010b: 98-100; se også Skram 1900 og Hertel 1903.

22 Skovgaard-Petersen 1976: 81-98; Larsen 2010a: 107.

23 Nielsen 2010b: 100-102.

Hanna Adler (1859-1947) var ud af en velhavende jødisk familie, men erklæret ateist og tilhørte gruppen afskaldte fritænkere i det radikale miljø omkring Brandes-brødrene. Hun tog universitetsuddannelse i fysik og satte sig derefter for at realisere sit livsmål: en skole med fællesundervisning af drenge og piger, der åbnede dørene i 1893. Fællesskolen var ideologisk funderet i et pædagogisk ideal om det naturlige barn og børnenes utvungne omgang med hinanden, men indeholdt også et radikalt ligestillingsideal om kønnenes fuldstændige ligestilling i opdragelse og uddannelse. Hun søgte inspiration

på en tre måneder lang studierejse til USA, hvis skolevæsen fungerede som demokratisk og pædagogisk ideal, og hvor fælles undervisning i højere uddannelse (high school og college) var dominerende. Undervejs på rejsen skrev hun hjem, at hun var fast besluttet på fællesskolen, på trods af Henriette Skrams ønske om, at det måtte mislykkes (foto: Julie Laurberg, Franziska Gad, Det Kongelige Bibliotek).

lesskolen tredive år senere stod pigeskolelederne samlet omkring en moderat konservatisme, der videreførte en kønsideologisk forståelse, hvor kvindens ansvarsområde var hjemmet og pigeskolernes opgave var at opdrage pigerne til rollen som hustru og moder. Det var en moralsk forpligtelse over for de enkelte elever, der herved kunne løfte deres livsopgave, men nok så vigtigt løftede skolerne et samfundsmæssigt ansvar ved at uddanne dygtige og dannede kvinder.²⁴ Real-skolen – konsekvent omtalt som drengeskolen – ville i deres optik aldrig kunne løfte denne opgave.

Holdningerne til realeksamen var i forlængelse heraf ambivalente. Den danske Pigeskoles formand Louise Winteler udtalte i 1897, at "Uoverensstemmelsen imellem den Opdragelse, vore Pigebørn faa, og det Liv, de senere skulle leve, er

²⁴ Kristensen 1995: 65.

bleven større Aar for Aar. Thi den store Mængde af vore Pigebørn bliver dog gift, heldigvis, trods Eksamen og Udmærkelse”.²⁵ Snarere end et mål i sig selv så pigeskolelederne den erhvervsqualificerende realeksamen som en pragmatisk nødvendighed, der fungerede som sikkerhedsnet for ugifte kvinders mulighed for at søge erhvervsarbejde og selvforsørgelse. Af praktiske grunde måtte pigeskolernes undervisning derfor føres frem til eksamen, omend mange udtrykte utilfredshed med at blive tvunget til at tage den eksisterende “drengerealeksamen”, der syntes fremmed for pigeskolernes undervisning.²⁶ Som Hilden konkluderede det i 1987, blev pigeskolernes formål formuleret som oplæring af pigen, så hun som voksen kunne vælge mellem ægteskab eller selverhverv. Som påpeget af Kristensen udelod Hilden dog den væsentlige pointe, at valget ikke var ligestillet, men hierarkisk inddelt med ægteskabet øverst.²⁷ Fortsættelse til gymnasiet og studentereksamen var for piger derimod rene undtagelser og ikke et anliggende for pigeskolerne.²⁸

ALMENSKOLELOVEN AF 1903

Pigeskolerne kom nogenlunde helskindet gennem 1890'ernes udfordring fra fællesskolen. Ganske vist vandt fællesundervisningen frem, men det gjorde pigeskolerne også, og gennem foreningen Den danske Pigeskole stod man organisatorisk og ideologisk på et langt stærkere grundlag, da det i løbet af 1902 stod klart, at en omfattende skolereform var under opsejling. Reformens overordnede sigte var demokratiserende at gøre op med adskillelsen i skolevæsenet, etablere en enhedsskole og sikre lighed i uddannelse.²⁹ Mellemskolen var reformens nyskabelse, som dels skulle fungere som grundskole for at højne det almene uddannelsesniveau, dels som et bindeled til de egentlige ungdomsuddannelser – den et-årige realskole og det 3-årige gymnasium.³⁰ De lærde skoler blev omdøbt til gymnasier, der skulle optage kvindelige elever, ligesom der skulle oprettes en tredje nysproglig linje. Arbejdet med skolereformen udløste hård politisk kamp mellem traditionister og reformister om indretningen af den nye skole. Spørgsmålet om kvinders adgang til de nye uddannelser blev tilsyneladende taget for givet – og dermed reelt forbigået af de centrale mandlige aktører i reformprocessen.³¹

25 Winteler 1897: 149.

26 Th. Langs Skoler 1888: 17-18.

27 Hilden 1987: 56; Kristensen 1995: 71. Se også Kruse 1989: 48.

28 Rönström 1899: 28

29 Skovgaard-Petersen 1976: 73-80.

30 Gjerløff og Jacobsen 2014: 74; Skovgaard-Petersen 1976: 244-46, 276-80.

31 Skovgaard-Petersen viderefører i sin disputats denne “kildernes tavshed”, idet spørgsmålet om kvinders adgang til de højere uddannelser knapt berøres. Skovgaard-Petersen 1976: 11-15.

Blandt pigeskolerne vakte lovudkastet derimod bestyrtelse og hidsig modstand. Enigheden rakte til at identificere to hovedproblemer ved den nye ordning: Ideologisk, fordi pigers uddannelse efter pigeskoleledernes opfattelse aldrig kunne sidestilles med drengenes; og økonomisk, fordi optagelsen af piger i statens skoler "vilde berøve Pigeskolen en Del af dens bedste Elever".³² Derimod var der ingen enighed om, hvilket modsvar var det rigtige. På et stormfuldt fællesmøde i oktober 1902 gik en kile ned mellem hovedstadens og provinsens pigeskoler. Gennem en ihærdig indsats og påvirkning af Landstinget lykkedes det Henriette Skram at få tilføjet en særskilt pigeskoleeksamen til selve lovteksten.³³ "Vi er noget andet end en Efterligning af Drengeskolen, vi er Pigeskole, vi vil vedblive at være Pigeskole, vi vil behandles som Pigeskole; vi vil tros paa og agtes som saadan", slog hun fast.³⁴

Den danske Pigeskole med Theodora Lang i spidsen delte bekymringerne, men valgte en anden strategi. Foreningen anmodede Kultusministeriet om at deltage i arbejdet som "Repræsentant for den del af Pigeskolerne, navnlig i Provinsen, der har sluttet sig til den nu vedtagne Lov for højere Almenskoler".³⁵ For provinsens pigeskoler var fællesskolen allerede en meget nærværende konkurrent, og Den danske Pigeskole forsøgte at tage initiativet og vinde indflydelse, beskytte pigerne og afbøde de værste konsekvenser. Da Theodora Lang blev kritiseret for alene at se på pigernes situation, svarede hun med karakteristisk fyndighed: "Muligvis har jeg særlig tænkt paa Pigebørnene i denne Fællesskole, men deri vil vel ingen fortænke mig, det turde være heldigt, at der ogsaa er nogen som tænker paa dem".³⁶ Den danske Pigeskole abonnerede *ikke* på en ideologisk funderet fællesskole, men ønskede sameksistens inden for samme rammer, hvor lighed i uddannelse netop betød forskel i opdragelse og uddannelse af kvinder og mænd.

FÆLLESSKOLEN

Allerede inden alment skolelovens formelle vedtagelse begyndte formand for Undervisningsinspektionen for de lærde Skoler og reformens hovedarkitekt, M.C. Gertz (1844-1929), arbejdet med at udmønte loven i anordninger og vejledninger til skolerne.³⁷ Der var nok at tage fat på. Loven introducerede fire helt nye skoleformer – mellemskole, pigeskole, realklasse og det almene gymnasium – der alle

32 Den danske Pigeskole til Kultusministeriet 26.6.1903, MKU-3, pk. 2703, Fællesskolen.

33 Skovgaard-Petersen 1976: 274-76; Bestyrerindeforeningen til Kultusministeren, 14.12.1902, MKU-3, pk. 2703, Fællesskolen.

34 Skram 1904: 62.

35 Bestyrelsesprotokol 25.4.1903, Den danske Pigeskole; Den danske Pigeskole til Kultusministeriet 25.4.1903, MKU-3, pk. 2703, Fællesskolen.

36 Lang 1903: 76.

37 M.C. Gertz til Stemann (kontorchef) 24.3.1903, MKU-3, pk. 2704, Mellemskolen.

skulle have nye regler for optagelseskrav, fagrække, fagbeskrivelser, undervisningsplaner, eksamener og meget andet.

Statens skoler – Metropolitanskolen, Sorø Akademi, de syv katedralskoler og tre statsskoler samt Herlufsholm – skulle indføre fælles undervisning af drenge og piger efter i århundreder at være rene drengeskoler. *Anordning om Undervisningen i Statens Fællesskoler for Drenge og Piger* blev udsendt med tilhørende cirkulære i juli 1903 efter en ganske kort høringsrunde.³⁸ Formelt set gjaldt reglerne kun de statslige lærde skoler, men de ville sætte standarden også for de private og kommunale realskoler. Det er især påfaldende, hvordan fællesundervisningens demokratiserende implikationer, der havde fået en vis opmærksomhed i 1890'ernes pædagogiske debat, slet ikke blev adresseret, hverken i lovteksten eller i regler og vejledninger. Fællesskolen syntes alene at være et spørgsmål om praktiske udfordringer – de mandlige læreres modstand, ansættelsen af lærerinder og problemet med omklædningsrum til gymnastik. Dette "ideologiske tomrum" efterlod Den danske Pigeskole med betydeligt spillerum til at påpege forskelle og modstillinger mellem drenge og pigers undervisning.

Det hyppigste argument mod den fælles undervisning, nemlig pigernes overanstrengelse i puberteten, blev pure afvist af Den danske Pigeskoles bestyrelse: "Det er hævdet fra forskellig Side, navnlig Hygiejnikerne, at Pigebørnene ikke har den samme Arbejdskraft i Overgangsaaene 13-15 Aar som har Drenge. Hr. Plenge³⁹ [mener, red.] at have gjort den Erfaring, at der ikke er Forskel. Den almindelige Mening var, at denne Anskuelse hos mange Læger, maaske er fremkommen/bestyrket som en Følge af, at der i mange Hjem og Skoler tages lidt for meget Hensyn til Pigebørnenes Uoplagthed i disse Aar. Sygeligheden forsvinder meget hyppigt, hvor der er Udsigt til Fornøjelser."⁴⁰

Piger kunne sagtens undervises på linje med drenge, men foreningen påpegede især to forhold, der førte til ændringer i anordningen. Dels at optagelsesprøven til mellemskolen nødvendigvis skulle indeholde kvindeligt håndarbejde, der var obligatorisk fag for pigerne; dels at fysisk afstraffelse af piger aldrig kunne tillades. I cirkulæret blev det efterfølgende tilføjet og indskærpet, at disciplinering i fællesskolen krævede "den strengeste Besindighed og Selvbeherskelse, saavel af Lærere som af Lærerinder", men nogle særregler for pigerne blev ikke indført.⁴¹ Mulighe-

38 Meddelelser 1903-04: 267-74.

39 Axel Plenge (1859-1940), bestyrelsesmedlem i DDP og bestyrer af Viborg Plenges Skole [Viborg Private Realskole].

40 Bestyrelsesprotokol [uden dato] 1903, DDP. Afvisningen var sandsynligvis svar på et videnskabeligt foredrag om risikoen ved fællesskoler, som lægen Axel Hertel afholdt i juni 1903. Se Hertel 1903.

41 Meddelelser 1902-03: 274.

Theodora Lang (1855-1935) var uddannet lærerinde og institutbestyrer fra N. Zahles Skole og havde etableret en pigeskole i Silkeborg i 1882. Som næstformand var hun den drivende kraft i Den danske Pigeskole og redaktør for foreningens tidsskrift Bog og Naal. Efter vedtagelsen af alment skoleloven 1903 kastede hun sig energisk ind i arbejdet for at "sikre Pigebørnenes Tarv", og nok så vigtigt, at imødegå reformens ødelæggende virkninger på pigeskolernes økonomiske grundlag (foto: Julie Laurberg, Det Kongelige Bibliotek).

den for at sikre lighed mellem kønnene ved at afskaffe den fysiske afstraffelse af drenge faldt vist ikke nogen involverede ind. Med disse indledende forpostfægtninger havde Den danske Pigeskole vist, at den ville og kunne arbejde konstruktivt i det videre arbejde. Nu gjaldt det de langt vanskeligere spørgsmål om undervisningen i mellemskolen.

MELLEMSKOLEN

Anordning om Undervisningen i Mellemskolen blev underskrevet 26. maj 1904 og rundsendt fem dage senere med tilhørende normaltimeplan for undervisningen.⁴² Forud var gået mere end et års vanskelige forhandlinger om undervisningsplanen for den nye fireårige mellemskole, hvis afslutning svarer nogenlunde til 9. klasse i nutidens folkeskole. Vanskelighederne bestod overordnet i at afveje mellemskolens to forskelligrettede hensyn over for hinanden uden at overlæsse uge-

⁴² Meddelelser 1903-04: 125-133.

planen og overbebyrde skolebørnene. Først og fremmest skulle mellemskolen give eleverne almenundervisning og kundskaber til det praktiske liv, men af hensyn til videre studier i gymnasiet var det uomgængeligt, at mellemskolen måtte afsluttes i 15-årsalderen.⁴³ Progressive pædagoger øjnede en mulighed for styrkelse af skolens kropslige, æstetiske og praktiske fag, der var essentielle i den nye skoles ambition om at danne hele mennesker.

Midt i denne armlægning mellem gammelt og nyt måtte pigeskolelederne finde plads til deres ønsker om at inkludere pigeskolernes identitetsbærende fag: håndarbejde, husgerning og fransk. På et bestyrelsesmøde i foreningen blev kvinders højere uddannelse uden fransk karakteriseret som "utænkeligt".⁴⁴ Ligeledes var kvindeligt håndarbejde og husgerning uomgængelige krav fra foreningen, hvis fællesskolen i deres øjne virkelig skulle blive fælles og ikke alene et spørgsmål om at optage piger i den eksisterende drengeskole. Målsætningen var at skabe betingelser for kønsadskilt undervisning i fællesskolen. Det var ikke nogen nem opgave.

Efter nogle indledende runder i løbet af efteråret skulle forhandlingerne afsluttes på et fællesmøde 22.-24. januar 1904. To dage efter mødet sendte Theodora Lang sine bemærkninger til Kultusministeriet, hvori hun kraftigt gik i rette med M.C. Gertz og den grundlæggende misforståelse, at "pigeskolerne" havde ytret ønske om en særordning begrundet i pigernes svagere fysik. Tværtimod, ønsket var fremsat af et mindretal blandt københavnske pigeskoler, hvorimod foreningen og pigeskolerne som helhed støttede reformen: "Den rene Pigeskole, saaledes som den i Løbet af de sidste 20 Aar har udviklet sig Landet over (København maaske undtaget), mener, at den kan og bør gaa ind under Loven, og at den paa ingen Maade tør forholde sine Elever Adgang til den Dannelse, som Loven sætter som Maalet. Heller ikke tør den unddrage sine Elever den Ret, Loven giver Piger i Lighed med Drengene at kunne fortsætte deres Uddannelse indtil Studentereksamen med det fyldte 18 Aar."⁴⁵ Pigeskolerne havde fået en ny talsperson. Theodora Langs principielle afvisning af den særskilte pigeskoleeksamen blev fulgt op af en række konkrete rettelser og forslag til mellemskolens undervisningsplan.

Ministeriets reviderede forslag blev rundsendt i marts 1904 og var ledsaget af et forslag til "Normaltimeplan for Mellemskolen".⁴⁶ I denne sammenhæng samler interessen sig om pigeskolernes ønsker til fransk, håndarbejde og husgerning. Fransk og latin eksisterede som en mulighed og valgfag i mellemskolens afslutningsklasse. Timerne skulle tages ved en reduktion fra andre fag. Pigeskolerne

⁴³ Nielsen 2010c: 132-134.

⁴⁴ Bestyrelsesprotokol 1902, DDP.

⁴⁵ Th. Lang til Kultusministeriet 26.1.1904, MKU-3, pk. 2705, Mellemskolen.

⁴⁶ Meddelelser 1903-04: 118.

Normaltimeplan for Mellemkolen.

	I. Kl.	II. Kl.	III. Kl.	IV. Kl.	I alt
Religion	2	2	2	2	8
Dansk	5	4	4	5	18
Engelsk	6	3	2	2	13
Tysk	~	5	4	3	12
Historie	3	2	3	2	10
Geografi	2	2	2	2	8
Naturhistorie	2	2	2	2	8
Naturlære	2	2	2	2	8
Regning og Matematik	4	5	6	7	22
Skrivning	2	1	1	1	5
Tegning	2	2	2	2	8
	30	30	30	30	120
Gymnastik (Legemsøvelser)	4	4	4	4	
Sang	2	2	1	~	

Anmærkninger.

- 1) Skoletimernes Varighed er normalt ansat til 50 Minutter.
- 2) Under Dansk medtages lette Læsestykker af Svensk.
- 3) Skolerne kunne efter eget Valg begynde med Engelsk eller Tysk; begyndes med Tysk, bliver Timetallet for dette Sprog 6 + 3 + 2 + 2 og for Engelsk 0 + 5 + 4 + 3.
- 4) Under Naturfagene medtages de væsentligste Træk af Sundhedslære og nogen Kemi.
- 5) For Elever, der skulle læse Latin eller Fransk i 4de Klasse, nedsættes det ugentlige Timetal i Religion, Regning og Matematik, Skrivning og Tegning med 1 Time for hvert af disse 4 Fag.
- 6) I Pigeskoler, der optage Undervisning i Fransk, vindes Tiden hertil ved forkortede Skoletimer paa 40 à 45 Minutter i alle Fag.
- 7) For Elever, der skulle have Undervisning i kvindeligt Haandarbejde, fastsættes det minimale ugentlige Timetal for dette Fag til 2, der indvindes ved en Reduktion af Timerne i de fremmede Sprog, Skrivning og Tegning.
- 8) I Skoler, der have Undervisning i Sløjd eller andet Legemsarbejde, fastsættes det minimale ugentlige Timetal for dette Fag til 2 og for Gymnastik til 3; i 4de Klasse udgør dog det samlede Antal Timer for disse Fag 6. I Sang gives da mindst 1 ugentlig Undervisningstime.
- 9) I Skoler, der optage Undervisning i kvindelig Husgerning, fastsættes det minimale ugentlige Timetal for dette Fag til 4, naar Undervisningen heri samles paa eet Aar, og til 2, naar Undervisningen heri fordeles paa to Aar; disse Timer indvindes fra Gymnastiken.

(København. - Trykt hos A. N. Schott)

Udkast til en normaltimeplan for mellemkolen forelå i cirkulære fra 2. marts 1904. Planen viste med tydelighed vanskelighederne med at få timerne til at slå til. I planens anmærkninger var udfoldet store anstrengelser for at imødekomme andre ønsker til undervisningen. Det samlede indtryk blev et kludetæppe af tilføjelser og undtagelser, der ikke fandt vej til den endelige indstilling (Rigsarkivet, MKU-3, pk. 2704, Anordning for Mellemkolen).

kunne dog tillades at undervise i fransk gennem hele mellemskolen, men da måtte – efter et forslag fra Theodora Lang – samtlige øvrige skoletimer forkortes til 40 eller 45 minutter.⁴⁷ Forkortede timer, som i årene forinden var blevet drøftet som pædagogisk redskab til bedre undervisning, blev nu foreslået som middel til at presse flere fag ind i planen. Det blev dog senere afvist. Kvindeligt håndarbejde var obligatorisk fag for piger i mellemskolen, hvilket skulle medføre en reduktion i sprogfag, skrivning og tegning. Rektor Georg Bruun (1861-1945) fra Kolding Højere Almenskole, der havde bidraget til reformens udformning, gjorde opmærksom på det stærkt uheldige ved at tage timerne fra “moderne Sprog, da Pigerne Undervisning i disse derved vil lide stærkt”.⁴⁸

Reelt indebar den foreslåede plan, at pigerne skulle lære det samme på kortere tid. Husgerning og sløjd var derimod ligestillede som valgfag, idet undervisningstiden hertil begge skulle tages fra gymnastik. Et forslag fra formanden i Foreningen til Skolehygiejnens Fremme, lægen Axel Hertel (1840-1911), at pigerne, hvis de ikke skulle gå videre til gymnasiet, helt kunne undvære matematik til fordel for kvindelig husgerning, blev dog ikke optaget. I 1906 var Theodora Lang dog inde på samme tankegang, da hun i forhandlingerne om realklassen mente, at “de Piger, der aspirerer til Gymnasiet, ogsaa fritages for kv. Haandarbejde”⁴⁹, understood for at tilvælge matematik. Pigers skolegang blev til et enten-eller – et valg mellem boglig uddannelse eller kompetencer til hjemmet. I sidste ende opgav ministeriet den nidkære detailregulering af de ikke-obligatoriske fag og udsendte blot en “normaltimeplan for drengeskolen”.⁵⁰ Hvordan skolerne i øvrigt ville finde plads til sløjd, håndarbejde og husgerning ved at nedsætte timetallet i andre fag, var deres egen sag. Det lignede valgfrihed, men reelt var der tale om en kraftig nedprioritering af pigeskolens ønsker. Pigeskolerne fik i stedet valget mellem at lægge de kvindelige fag oveni planen eller lade pigerne i de øvrige fag lære det samme på kortere tid.

Resultatet udløste frustration hos Den danske Pigeskole, der protesterede mod “at 6 Timer dagligt Skolearbejde vil virke overanstrengende paa Pigebørn i den paaagældende Alder, og at der i den foreliggende Normaltimeplan ikke paa fyldestgørende Maade er skaffet Plads for de særlig kvindelige Fag (Haandarbejde og Husgerning)”.⁵¹ Foreningen opgav dog at foreslå yderligere ændringer til ministe-

47 Th. Lang til Kultusministeriet 17.2.1904, MKU-3, pk. 2704, Mellemskolen.

48 G. Bruun til Kultusministeriet 28.3.1904, MKU-3, pk. 2705, Mellemskolen.

49 A. Hertel til Kultusministeriet (udateret), MKU-3, pk. 2705, Mellemskolen; Th. Lang til Kultusministeriet, 22.5.1906, MKU-3, pk. 2706, Realklassen.

50 Meddelelser 1903-04: 132.

51 DDP til Kultusministeriet 28.3.1904. MKU-3, pk. 2704, Mellemskolen. Argumentet om “pigers overanstrengelse” havde nu sneget sig ind igen.

riets timeplan og skiftede strategisk sigte. Lovens ordlyd om, at de private skoler "i de væsentligste Henseender" skulle følge planen, efterlod en kattelem, som pigeskolerne nu søgte at udnytte til at hævde skolernes frihed.⁵² Et nyt skel var ved åbne sig mellem de offentlige skolers centrale styring og de private skoler med større ideologisk og pædagogisk frihed.⁵³

I sommeren 1904 stod det klart, at den nye fireårige mellemskole ikke kunne imødekomme Den danske Pigeskoles forventninger. Der var derfor god grund til at holde øje med, hvilket resultat Henriette Skram og Bestyrerindeforeningen kunne opnå for den særlige pigeskoleeksamen.

PIGESKOLEEKSAMEN

Den hidtidige forskning har ofte fokuseret på indførelsen af pigeskoleeksamen som pigeskolernes officielle svar på alment skoleloven 1903 og på Henriette Skram som talsperson for pigeskolerne ved implementeringen af loven.⁵⁴ På baggrund af denne undersøgelse af forhandlingsforløbet i ministeriet må tolkningen revideres. Efter sin succesfulde aktion for en pigeskoleeksamen trak Henriette Skram sig demonstrativt tilbage fra forhandlingerne om mellemskolen, da reglerne netop ikke ville være gældende for N. Zahles Skole!⁵⁵ Hun fik derfor ingen indflydelse på de forhandlinger, der lagde sporene for langt hovedparten af de danske kvinders uddannelse i efterfølgende årtier. Den politisk bestemte pigeskoleeksamen fik derimod kun betydning for et ganske lille mindretal af københavnske (overklasse-)pigeskoler og var fra begyndelsen en torn i øjet på ministeriets embedsmænd. Eksempelvis var frustrationen tydelig, da N. Zahles Skoles højt respekterede naturfagslærer, Vilhelm Balslev (1860-1935), indsendte et privat hørings svar til ministeriet, fordi han "som Lærer ved en københavnsk Pigeskole" ikke fik mulighed for at udtale sig gennem officielle kanaler.⁵⁶

Bestyrerindeforeningen for de Højere Pigeskoler i København og på Frederiksberg repræsenterede seks pigeskoler i hovedstaden og fremsendte deres forslag om en særskilt pigeskoleeksamen til ministeriet i foråret 1904. Planen adskilte sig principielt fra alment skolelovens overordnede sigte om lighed i uddannelse og hævdede, at "en ung Piges højere Almendannelse ikke burde tænkes afsluttet før

52 Meddelelser 1903-04: 132.

53 Kristensen 1995: 97.

54 Kruse 1989: 43-44, samt Possing, Henriette Skram og Pigeskoler. Se også Nielsen 2010b: 103-104.

55 H. Skram til Kultusministeriet 30.3.1905, MKU-3, pk. 2706, Realklassen.

56 Balslev til Kultusministeriet 27.3.1904, MKU-3, pk. 2705, Mellemskolen. Vilhelm Balslev var lærebogsforfatter i naturhistorie og havde været medlem af kommissionens naturfagsudvalg samt medforfatter til Den Danske Pigeskoles forslag til en undervisningsplan. Jørgensen, Vilhelm Balslev.

med det fyldte 17de Aar”, idet en “Afgangseksamen i 15 Aars Alderen af ideelle saavel som hygiejniske Hensyn maatte anses som forkastelig.”⁵⁷ Grundlæggende handlede initiativet om at fastholde kontrollen over en fuldt afrundet og afsluttet kvindelig uddannelse blandt de københavnske pigeskoler.

Bestyrerindeforeningens undervisningsplan opererede med en 11-årig enhedsskole, der afsluttedes med en særlig pigeskoleeksamen, der lå et år senere end realeksamen. Det gav mulighed for maksimalt 30 ugentlige timer, tid til de kvindelige fag håndarbejde og husgerning, samt god plads til tre fremmedsprog og større vægt på historie helt i overensstemmelse med pigeskolernes hidtidige praksis. Latin og sløjd var som en selvfølge fraværende. Matematik kunne ifølge planen indskrænkes til det almindelige og et mindre pensum, da “Kvinder i al Almindelighed kun undtagelsesvis i det praktiske Liv faar Brug for matematiske Kundskaber og Færdigheder”.⁵⁸ Derimod var fransk uomgængeligt, ikke mindst for at pigeskolerne fortsat kunne tiltrække døtre fra den københavnske overklasse.⁵⁹

Udkastet fik en kølig modtagelse. Bestyrerindeforeningens selvbevidste udtalelse om, at “den højere Pigeskole (...) kun meget sparsomt rekrutteres fra Folkeskolen”, faldt på stengrund i Kultusministeriet, der var ideologisk optaget af at sikre social lighed i uddannelse. Behandlingen af forslaget lå hos Frederik Rønning (1851-1929), undervisningsinspektør for realskolerne, og kom især til at handle om den videre adgang til gymnasiet.⁶⁰ Den største svaghed i Bestyrerindeforeningens forslag bestod i, at man ved at udskyde pigeskoleeksamen til 17-årsalderen besværliggjorde overgangen til gymnasiet, da de øvrige elever, både drenge og piger, begyndte i gymnasiets 1.g-klasse efter mellemskoleeksamen, dvs. i 15-16-års alderen. I erkendelse af problemet foreslog Bestyrerindeforeningen, at afgangselever med pigeskoleeksamen kunne indtræde i gymnasiets 2.g-klasser. Undervisningsinspektøren stillede som modkrav, at pigeskolernes øverste klasser blev reelt studieforberedende ved at deles i en sproglig og en matematisk linje. Kompromisforslaget rokkede ved ideen om enhed i pigernes almindelse og blev kategorisk afvist af Henriette Skram. Også de efterfølgende forhandlinger viste sig resultatløse, hvorfor forslaget om overgang til gymnasiet måtte opgives.⁶¹

57 Bestyrerindeforeningen, Udkast til Læseplan og Eksamensordning for den højere Pigeskole. Meddelelser 1906-1907: 22-38. Original: MKU-3, pk. 2706, Pigeskolen.

58 Meddelelser 1906-07: 33.

59 Skram 1904: 58.

60 Frederik Rønning kendte Henriette Skram fra sin tid som lærer ved N. Zahles skole i 1880'erne.

61 Korrespondance 1905: Fr. Rønning (4.3.) og P.T. Foldberg (1.4.); H. Skram til Fr. Rønning og P.T. Foldberg, 23.5.; P.T. Foldberg 24.8. og Fr. Rønning 25.10. til Kultusministeriet, MKU-3, pk. 2706, Pigeskolen.

Det var med tydelig frustration, at Rønning i sin endelige indstilling om pigeskooleksamen til ministeriet i januar 1907 udtalte, at Undervisningsinspektionen "dog ikke i det hele kan paatage sig noget Ansvar for de deri fremsatte Tanker og Planer".⁶² I denne sammenhæng fremstår det som en tydelig markering, nærmest som en provokation, at Rønning senere samme år var initiativtager til at indstille Theodora Lang til den kongelige fortjentsmedalje, som han personligt overrakte og motiverede ved Th. Langs Skoles 25-års jubilæum i 1907.

Da planerne for pigeskooleksamen blev kendt, begyndte pigeskoleledere rundt om i landet at tale om de "misundelsesværdige Københavnerne", der havde tid til at give en ordentligt kvindelig uddannelse.⁶³ For at holde så mange skoler som muligt inde i folden skyndte ministeriet sig at indføre en undtagelse, hvor de rene pigeskoler kunne lade mellemskolen strække sig over fem år og de facto opnå samme vilkår. En ny lappeløsning på reformen, der havde haft til hensigt at sikre lige vilkår i uddannelse. Allerede i 1906 havde Theodora Lang gjort regnebrættet op: "For Pigeskolerne maa det være klart, at Valget staar mellem femklasset Mellemsskole med god Tid og mange Fag, kv. Husgerning og Haandgerning som Hovedfag og tre fremmede Sprog, men ogsaa en kostbar Skole, der sikkert kun vil passe for velhavende Folks Børn, eller en fireklasset Mellemsskole, hvor alt, hvad der kan udelades falder bort nemlig: kv. Husgerning, Latin og Fransk, medens man koncentrerer sig om de Fag, der saa bliver tilbage."⁶⁴ Man aner en vis fortrydelse over den ideelt set foretrukne model over fem år, men også en nøgtern konstatering af, at modellen aldrig kunne blive økonomisk bæredygtig for pigeskoler, der måtte imødesætte hård konkurrence fra det offentlige skolesystem og de private realskoler om de kvindelige elever. For Theodora Lang i den mindre provinsby Silkeborg var det helt enkelt et spørgsmål om skolens økonomiske overlevelse.

Blot seks pigeskoler i hovedstaden endte med at tilbyde den særlige pigeskooleksamen, der således blev en eksklusiv statusmarkør for den københavnske overklasse. Fra at have været pigeskolernes uofficielle førstedame og en højt respekteret stemme i pædagogiske spørgsmål stod Henriette Skram med sin skarpe afvisning af fælles undervisning i stigende grad isoleret og uden for tidens centrale skolepolitiske debatter. Hun kæmpede i årevis en forgæves kamp for at oprette en særlig kvindelig gymnasieuddannelse. I anledning af kvindernes valgret 1915 skrev hun et længere indlæg – hendes pædagogiske testamente – hvori hun fastholdt pigeskolernes overlegenhed som institutioner for den særordnede kvindelige opdragelse og uddannelse.⁶⁵

62 Fr. Rønning til Kultusministeriet 8.1.1907, MKU-3, pk. 2706, Pigeskolen.

63 Nielsen 2010b: 104.

64 Th. Lang til Kultusministeriet 22.5.1906, MKU-3, pk. 2706, Realklassen.

65 Skram 1915, se også Possing, Henriette Skram.

REALKLASSEN OG DET ALMENE GYMNASIUM

Med forhandlingerne og mellemskolen afsluttet i sommeren 1904 vendte undervisningsinspektør Gertz sig mod anordninger og vejledninger for den etårige realklasse og det treårige gymnasium. Begge var ungdomsuddannelser, der byggede videre på mellemskolen, og som dermed tidligst skulle træde i kraft i 1907. Arbejdstempoet aftog en smule. Udover indførelsen af den nye mellemskole var om-dannelsen af den lærde skole til alment gymnasium en af reformens grundstøjtener.⁶⁶

Mellemskolen var endt som en skuffelse for Den danske Pigeskole, men nu gjaldt det om at sikre et tilfredsstillende resultat for overbygningen i realklassen. På baggrund af to forskellige oplæg fra hhv. Undervisningsinspektionen og Realskoleforeningen sendte Den danske Pigeskole sine bemærkninger i januar 1906.⁶⁷ Foreningen havde lært sin lektie, så i stedet for at forsøge at tvinge sine ønsker til kvindelige fag igennem en centralt styret plan sigtede man mod den størst mulige frihed for de enkelte skoler.

Der var i udgangspunktet enighed om, at regning og matematik var obligatorisk for drenge, men valgfrit for piger. I de oprindelige forslag skulle pigernes fravalg af regning og matematik følges af undervisning i kvindefagene håndarbejde og husgerning, men Den danske Pigeskole foreslog endnu videre rammer for valgfriheden. Håndarbejde og husgerning skulle gøres til frie valgfag, og et forslag om at fravælge et sprogfag kunne indvindes yderligere timer, som skolerne frit kunne disponere over som valgfag. Fra et ganske andet udgangspunkt nåede bestyreren ved Frederiksberg Real- og Latinskole til samme konklusion. Han ønskede en styrkelse af de reale fag til gavn for erhvervslivets behov for engelsk, tysk, samfundskundskab, regnskabsføring m.v., så realklassen virkelig tog "Sigte paa Forberedelse til det praktiske Liv".⁶⁸ Også han nåede dog frem til, at sådanne ønsker grundet landets geografiske og erhvervsmæssige forskelle var bedst sikrede ved at modvirke "en Uniformitet i vor Undervisning, som vilde være i høj grad beklagelig".⁶⁹

Realklassens indretning endte med at give maksimal frihed til skolerne og henlagde store dele af undervisningen til frie valgfag. De obligatoriske fag blev reduceret til det absolut mest nødvendige (dansk, engelsk, tysk, regning og matematik, naturlære, historie, geografi, naturhistorie), således at skolerne for drengenes vedkommende kunne indrette sig med valgfag seks timer ugentligt. Pigerne kun-

⁶⁶ Skovgaard-Petersen 1976: 178-190.

⁶⁷ Meddelelser 1905-06: 87-96; DDP til Kultusministeriet 18.1.1906, MKU-3, pk. 2706, Realklassen.

⁶⁸ Frederiksberg Latin- og Realskole til Kultusministeriet 17.12.1915, MKU-3, pk. 2706, Realklassen.

⁶⁹ Theodora Lang til Kultusministeriet 22.5.1906, MKU-3, pk. 2706, Realklassen.

"De mange store Drengene fylder utroligt!"; skrev Theodora Lang i skolens årsskrift 1913, hvor hun så tilbage på de foregåendes års udvikling. I kølvandet på almenskoleloven havde hun omdannet Th. Langs Skole til en fællesskole for drenge og piger og åbnet en gymnasieafdeling. Seminariet var også vokset, og den gamle skolebygning var blevet alt for trang. I 1911-12 fik hun opført en helt ny skolebygning, som altid tegnet af Anton Rosen, der skulle huse forskoleseminariet og frigøre plads til 'de store drenge' i de øvrige bygninger (foto: Mikael Frausing).

ne desuden fravælge regning og matematik og derigennem øge valgfagene til ti timer eller en tredjedel af den samlede undervisning. Den danske Pigeskoles ønske om at adskille regning og matematik i to fag, hvor pigerne skulle tage regning, men ikke matematik, blev ikke imødekommet. Mange pigeskoler valgte som følge heraf at optage 'Regning for Piger' som valgfag med reduceret pensum.⁷⁰

Bestemmelserne om realklassen blev en sejr for princippet om skolernes frihed. Valgfagene gav mulighed for skolernes individuelle særpræg, og i princippet kunne pigeskolerne helt undlade håndarbejde og husgerning og vægte andre fag som fransk, religion, historie eller sang og gymnastik. Det var et lille, men betydningsfuldt skridt væk fra forståelsen af håndarbejde og husgerning som essen-

⁷⁰ Th. Lang til Kultusministeriet 22.5.1906, MKU-3, pk. 2706, Realklassen; Højlund Nielsen 2010c: 144-146.

tielle, identitetsbærende fag for kvinders uddannelse og opdragelse. Den danske Pigeskole anede en fremtid med et mere differentieret syn på kvinders forskellige uddannelsesbehov alt efter deres interesser og forskellige "aspirationer" – mod hjemmet, arbejdsmarkedet eller universitetet.

Ønsket om større fleksibilitet fulgtes af, og var delvist betinget af, et tilsvarende nyt syn på gymnasiet. I 1899 havde Theodora Lang bifaldet synspunktet om, at pigeskolernes opgave kun undtagelsesvis burde forberede til studentereksamen.⁷¹ Fem år senere havde hun skiftet holdning. Forskellen lå ikke mindst i introduktionen af den nysproglige linje, der lå i forlængelse af den humanistiske dannelsesopgave, som pigeskolerne havde sat for sig selv med større vægt på fremmedsprog og historie. "For Piger med Lyst, Evner og Kræfter vil den 3die Retning passe fortrinlig", mente hun.⁷² Både Theodora Lang og Louise Winteler åbnede en gymnasieafdeling i 1908, samme år som det blev tilladt, og som de første blandt provinsens realskoler.⁷³

KONKLUDERENDE DISKUSSION

Almenskoleloven af 1903 introducerede lighed i uddannelse for drenge og piger – på papiret. Pigerne skulle nu have adgang til højere uddannelse på samme betingelser som drengene, men virkeligheden viste sig at være mere kompliceret. Fremkomsten af fællesskoler i 1890'erne havde udfordret pigeskolerne ideologisk og praktisk, men ikke for alvor rokket ved fundamentet. Reformen knæsatte den fælles undervisning som skolepolitisk princip, der øjeblikkeligt førte til splitelse mellem pigeskolerne i hovedstaden og provinsen. Uenighederne var politiske snarere end ideologiske. Begge parter ønskede at fastholde pigeskolernes hidtidige rolle som bærere af kvinders almene dannelse. Begge parter lykkedes med at påvirke loven i kønsideologisk retning ved at insistere på kvinders og mænds forskellige uddannelsesbehov, der skulle tilgodeses gennem kønsadskilt undervisning.

Henriette Skram og bestyrerindeforeningen fik indført den særlige pigeskoleeksamen, der konsekvent fastholdt kvinders uddannelse og opdragelse i parallelt system adskilt fra det øvrige skolesystem. Theodora Lang og Den danske Pigeskole opgav primært af økonomiske grunde denne model og søgte frihed inden for almenskolen ved at få inkorporeret kønsadskilt undervisning og særskilte kvindefag i den højere uddannelse. I *Viljens Styrke* mente Birgitte Possing, at 1800-tallets pigeskoler fungerede som "et forstadium til Den store Emancipati-

⁷¹ Rönström 1899; Lang 1899.

⁷² Th. Lang til Kultusministeriet 26.1.1904, MKU-3, pk. 2705, Mellemskolen.

⁷³ Fortegnelse over de eksamensberettigede Skoler (Juni 1908), MKU-3, pk. 2706, Realklassen.

onsbevægelse i sidste del af det 19. århundrede”, og hun fortsatte: “Da drømmen om oplyste husmødre og hustruer imidlertid først var søsat i en større social sammenhæng, kunne den ikke standses. Døtrene og de voksne kvinder kom til at tørste efter mere kundskab. Den proces tog flere generationer og kulminerede, da en større social gruppe fik mod og erfaring til og økonomisk behov for selv at forlange mere. Men det skete ikke før efter 1850 og havde rødder i en langt mere kompliceret historisk udvikling.”⁷⁴

I lyset af nærværende undersøgelse må denne tolkning nuanceres. Så sent som i 1890’erne var pigeskoleledere landet over fortsat enige om, at pigeskolernes formål helt overvejende var opdragelsen til “Kvindens Livsbestemmelse” i hjemmet og kun sekundært at give ugifte kvinder kvalifikationer til selvforsøgende erhvervsarbejde. Studentereksamen og videregående uddannelse blev betragtet som rene undtagelser, der ikke var relevante mål på pigeskolernes undervisning. Almenskoleloven af 1903 tog udgangspunkt i helt andre pædagogiske principper om lighed i uddannelse, og landets pigeskoleledere modarbejdede reformens implementering i en defensiv kamp for at bevare mest muligt af det bestående. En kamp kendetegnet ved en moderat konservatisme begrundet dels i kønsideologiske forestillinger om kvinders fysiske sarthed og anderledes uddannelsesbehov, dels i pigeskolernes behov for at stå styrket mod realskolerne i den nye konkurrencesituation. Indførelsen af pigeskoleeksamen, hvis betydning ofte er blevet overbetonet, var det mest konsekvente udtryk for opretholdelsen af den kønsadskilte undervisning, der fastholdt kvinders uddannelsesforventning som rettet mod hjemmet. Ordningen vandt dog aldrig stor udbredelse og fik ringe betydning for det gennembrud i kvinders videregående uddannelse, som blev et af almen-skolelovens varige resultater.

Indsatsen fra Den danske Pigeskole med Theodora Lang i spidsen var mindre konsekvent, men desto større i omfang og med større virkninger for kvinders uddannelse. Pigeskolernes tilpasning inden for fællesskolens rammer var hverken uproblematisk eller ganske umulig. Implikationerne af at indarbejde håndarbejde og husgerning stillede skolerne – og deres kvindelige elever – over for komplekse valg. Mellemskolen indførte obligatorisk håndarbejde for piger såvel i optagelseskrav som i undervisningsplan. Der var tale om et både-og, hvor den kønsspecifikke undervisning blev indarbejdet som praktisk grundlag i almen-skolen. Den lagde dermed kimen til den dobbeltkvalificerende uddannelsesforventning, som Anne-Mette Kruse har påpeget som en af det 20. århundredes største skævheder: “kvindens dobbeltarbejdssituation som *både* udearbejdende og hovedansvarlig

74 Possing 1992: 100-101.

for mand og børn”.⁷⁵ I realklassen blev derimod indført valgfrihed, hvilket blot flyttede dilemmaet ud på de enkelte skoler og til den enkelte elev, som i stedet blev stillet over for et enten-eller. *Enten* håndarbejde og husgerning *eller* regning og matematik. Det lød næsten som om piger i 16-års-alderen skulle vælge deres fremtid enten som gift husmor eller ugift og selvforsøgende. Kun i gymnasiet var kvindelige og mandlige elever helt ligestillede og fulgte samme undervisningsplan, men også her slog kønsforskelle rod, idet den nysproglige linje især viste sig at være populær blandt kvindelige studenter.

På trods af alle praktiske udfordringer så Theodora Lang almenskoleloven som et fremskridt. Reformen gav først og fremmest større frihed til, at “pigebørnene” kunne vælge mellem flere fremtider. Hvor 1800-tallets pigeskoler først og fremmest havde sigtet mod at forme dannede husmødre, var den nye situation i almenskolen ganske anderledes. Pigerne kunne afslutte mellemskolen eller realklassen for at blive gift og passe hus og hjem, de kunne tage realeksamen og (med tiden) søge erhvervsarbejde på lige fod med mændene, eller de kunne satse på gymnasiet, der førte videre til videregående uddannelse. I det perspektiv var reformen frisættende.

Kvindesagsforkæmperne Julie Arenholt (1871-1952) og Elna Munch (1871-1945) var inde på samme tankegang, da de i 1909 gav deres evaluering af almenskoleloven. Anledningen var en artikel, som kritiserede pigernes umulige stilling under fællesskolen med gentagelse af de kendte argumenter om ægteskabet som kvindens livsbetingelse.⁷⁶ Munch og Arenholt var del af det radikale, intellektuelle miljø i København og mente tværtimod, at skolereformen slet ikke var gået langt nok. Reformens hovedsigte var at rette op på de sociale skævheder i uddannelsessystemet såvel som uligheden mellem kønnene. Den forestående indførelse af kvindelig valgret fordrede desuden, at skolens undervisning måtte bidrage til viden om samfundsforhold.⁷⁷ For Arenholt var pigeskolerne simpelthen en anakronisme: Kvinder burde på lige fod med mænd uddannes som samfundsindivider og ikke “med Manden som Formaal”. Derfor burde “Undervisning i Husgerning og Haandarbejde (...) fjernes fra Skolerne, og Timerne burde gives til Samfundskundskab og Kulturhistorie.”⁷⁸ Almenskoleloven var ganske vist et skridt i den rigtige retning, men ikke tilstrækkeligt. Samfundets mest progressive kræfter, der sigtede mod kvinders emancipation og ligestilling, var i 1900-tallets første årtier begyndt at se pigeskolerne som en modstander og som en konservativ bremse på udviklingen.

⁷⁵ Kruse 1989: 72.

⁷⁶ Larsen 1909: 216.

⁷⁷ Indført ved kommunalvalg i 1908 og ved folketingsvalg 1915.

⁷⁸ Arenholdt 1909: 334. Se også Munch 1909: 331-333.

Almenskoleloven af 1903 endte som et kompromis, der nok var radikal og nyskabende i sin intention, men som blev moderat i sit indhold. Reformens hovedarkitekt, M.C. Gertz, sigtede især mod bevarelsen af græsk og latin i den klassisk-sproglige linje, da han i 1906 udtrykte sin skuffelse over det endelige resultat af almenskoleloven: "Den blev efter min Mening alt for meget af Halvhedens Værk; man gjorde et Skridt fremad mod det nye, men med det andet Ben blev man staaende fastbunden i det gamle; man satte, ikke just en ny Lap paa en gammel Klædebon, men en gammel Lap paa en ny Klædning."⁷⁹ Samme dom kan fældes over reformen, der gav kvinder adgang til den højere uddannelse. I udgangspunktet et radikalt nybrud efter århundreders maskuline monopol på uddannelse, men også et kompromissøgende udtryk, der som princip adskilte piger og drenge i kønsspecifikke fag. Reformen blev også her et halvhedens værk, der videreførte den kønsideologiske forståelse af kønnes forskellige uddannelsesbehov, og som herigennem blev pædagogisk grundlag for almenskolen langt ind i det 20. århundrede.

SUMMARY

The Danish High School Act of 1903 (*almenskoleloven*) marked a significant turning point in the history of women's education. The legislation granted women equal rights to access higher education as men. However, this reform precipitated a profound crisis amongst Danish girls' schools that provided higher education. The dilemma was whether to preserve exclusive girls' schools as institutions for women's socialisation or to adapt to the new educational framework, which prioritised unity, equity, and co-educational teaching. This article examines the influence exerted by prominent girls' school leaders on the development and implementation of the Danish Public Schools Act of 1903. It contends that between 1903 and 1907, these leaders effectively steered the implementation process in a gender-ideological direction. This was a continuation of the educational philosophy and practices that had characterised girls' schools in Denmark during the latter half of the 19th century. Their efforts led, amongst other things, to the establishment of a distinct "Girls' School Examination" outside the regular educational system, which persisted until 1958. Despite its ideological significance, this separate examination for girls' school achieved only limited popularity. Within the public school system itself, however, higher education also had gender-segregated classes and curricula. Through the efforts of articulate and influential girls' school leaders, differentiated educational expectations for girls and boys were embedded into the ideological and practical framework of the Danish public school system throughout the first half of the 20th century.

⁷⁹ Skovgaard-Petersen 1976: 290.

Mikael Frausing, f. 1974, cand.mag. i historie fra Aarhus Universitet 2002, ph.d. i historie fra Aarhus Universitet 2012. Ansat som museumsinspektør ved Museum Silkeborg. Har bl.a. forsket i turismehistorie og herregårdshistorie og fra 2024 initiativtager til forskningsprojektet "Pigeskole eller fællesskole? Provinsens pigeskoler mellem kønsideologi og åndsdeologi 1880-1920". Væsentligste nyere publikationer: "Turistlandet" i serien 100 danmarkshistorier (2021).

UTRYKTE KILDER

- Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenets 3. Kontor, pk. 2702-2706: Sager vedrørende Skolereformlovgivning 1899-1910 (MKU-3), Rigsarkivet
- Den Danske Pigeskoles Arkiv: Bestyrelsesprotokoller (DDPA), Rigsarkivet
- Th. Langs Skoles Arkiv, Silkeborg Arkiv, (TLA)

LITTERATUR OG TRYKTE KILDER

- Adler, H. (1959), *Hanna Adler og hendes skole*. Kbh.: Gad.
- Arenholt, J. (1909), "Hvorledes er vore Pigebørn stillede under den nye Skolelov". I: *Det ny Aarhundrede*, 1909, s. 333-334.
- *Bog og Naal – Tidsskrift for Kvindelig Opdragelse og Undervisning*. Red. Th. Lang m.fl. Aarhus
- Coninck-Smith, N. de (2000), *For barnets skyld: byen, skolen og barndommen 1880-1914*. Kbh.: Gyldendal.
- Dahlerup, D., "Elna Munch". I: Dansk Kvindebiografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 24.9.2024 på https://kvindebiografiskleksikon.lex.dk/Elna_Munch
- Gjerløff, A. K. & Jacobsen, A. F. (2014), *Da skolen blev sat i system 1850-1920. Dansk Skolehistorie 3*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hertel, A. (1903), *Fællesskolen i hygiejnisk Henseende: Foredrag holdt ved den teknisk-hygiejniske Kongres, Juni 1903*. Kbh.
- Hilden, A. & Nørr. E. (1993), *Lærerindeuddannelse: Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften*. Dansk Læreruddannelse 1791-1991 bd. 3. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Hilden, A. (1987), "baaret af et christeligt-kjærligt, gudshengivent tillidsfuldt Sind". Kvindelige pædagoger i 1800-tallet". I: *Forum for Kvindeforskning* 7:2 (1987), s. 52-57.
- Hilden, A. & Kruse A.-M. (red.) (1989), *Pigernes skole*. Aarhus: Klim.
- Hofstätter, K. & Paulsen, I.-L. (red.) (1985), *Frøken – en bog om lærerinder*. Kbh.: Gad.
- Jacobsen, L. (2015), *Kærlighedens kraft – hjertets styrke: En bog om Theodora Lang*. Silkeborg: Skabertrang A/S.
- Jespersen, I. (1954), *Marie Jørgensen og hendes skole*. Odense.
- Jørgensen, H., "Vilhelm Balslev". I: Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 20.9.2024 fra https://biografiskleksikon.lex.dk/Vilhelm_Balslev.
- Kristensen, Lene (1995), *Den eksamensberettigede pigeskole i Danmark 1883-1920: – en undersøgelse af den danske pigeskoles kønsideologi og pigeskolens indplacering i samfund og skolesystem*. Upubl. speciale, Syddansk Universitet.
- Kruse, A.-M. (1989), "Pigeskole eller fællesskole? Debatten omkring århundredeskiftet". I: A. Hilden og A.M.-Kruse (red.), *Pigernes skole* (s. 43-76). Aarhus: Klim.
- Lang, Th. (1899), "Den højere Pigeskoles Maal". I: *Bog og Naal*, s. 69-72.
- Lang, Th. (1903a), "Realskolens Hovedafslutning". I: *Bog og Naal*, s. 55-57.
- Lang, Th. (1903b), "Kort Gensvar til Hr. Dahl". I: *Bog og Naal*, s. 76-77.
- Lang, Th. (1905), "Realklassen". I: *Bog og Naal*, s. 22-29.

- Lang, Th. (1932), *Th. Langs Skoler, Silkeborg: 1882-1932*. Silkeborg: Silkeborg Bogtrykkeri.
- Larsen, C. (2010), "Realskolen i debat og lovgivning". I: C. Larsen (red.), *Realskolen gennem 200 år – kundskaber og erhvervsforberedelse 1* (s. 79-136). Kbh.: Danmarks Privatskoleforening.
- Larsen, H. (1909), "Hvorledes er vore Pigeboørn stillede under den nye Skolelov". I: *Det ny Aar-hundrede*, s. 215-221.
- Lehrmann, T. (1985), *Den borgerlige kvindebevidsthed mellem ude og hjemme: En bevidstheds-historisk analyse af debatten om fællesskoler kontra pigeskoler ved Loven om højere Almenskoler i 1903*. Upubl. speciale, Odense Universitet
- Linderstrøm-Lang, K. (1953), *Theodora Lang – et hundredårsminde*. Silkeborg: Silkeborg Bogtrykkeri.
- Meddelelser angaaende de højere Almenskoler 1903/04-1947/48. Kbh. 1904-1950.
- Munch, E. (1909), "Hvorledes er vore Pigeboørn stillede under den nye Skolelov". I: *Det ny Aar-hundrede*, s. 331-333.
- Nielsen, H. R. (1991): *Troende og dygtige lærerinder. Lærerindeuddannelse og -fællesskab på Århus (Kvinde-)seminarium 1909-1950. En kvindekulturs rum og forestillinger*. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.
- Nielsen, Å.H. (2010a), "Real-Skoler for vore Døttre – den højere Pigeskole 1787-1850". I: C. Larsen (red.), *Realskolen gennem 200 år – kundskaber og erhvervsforberedelse 2* (s. 81-92). Kbh.: Danmarks Privatskoleforening.
- Nielsen, Å.H. (2010b), "Rum for kvindelig virketrang – pigerealskolen 1880-1960." I: C. Larsen (red.), *Realskolen gennem 200 år – kundskaber og erhvervsforberedelse 2* (s. 93-126). Kbh.: Danmarks Privatskoleforening.
- Nielsen, Å.H. (2010c), "Realfag, realskolefag og realskolefaglighed". I: C. Larsen (red.), *Realskolen gennem 200 år – kundskaber og erhvervsforberedelse 2* (s. 127-158). Kbh.: Danmarks Privatskoleforening.
- Possing, B. (1992), *Viljens styrke: Natalie Zahle: – en biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed*. Kbh.: Gyldendal.
- Possing, B., "Henriette Skram". I: *Dansk Kvindebiografisk Leksikon på lex.dk*. Hentet 20.9.2024 fra https://kvindebiografiskleksikon.lex.dk/Henriette_Skram.
- Possing, B., "Pigeskoler" I: *Den Store Danske på lex.dk*. Hentet 20.9.2024 fra <https://denstore-danske.lex.dk/pigeskoler>.
- Ravn, A.-B., "Julie Arenholt". I: *Dansk Kvindebiografisk Leksikon på lex.dk*. Hentet 24.9.2024 fra https://kvindebiografiskleksikon.lex.dk/Julie_Arenholt.
- Rönström, A. (1899), "Den högra flickskolans mål". I: *Bog og Naal*, s. 25-29.
- Skovgaard-Petersen, V. (1976), *Dannelse og demokrati: fra latinske til almenskole: lov om højere almenskoler 14. april 1903*. Kbh.: Gyldendal.
- Skram, H. (1885), "Om Fremtidens højere Pigeskole og Hjemmenes Fordringer til denne". I: *Vor Ungdom*, s. 405-29.
- Skram, H. (1900), "Atter nogle Ord om Aldersgrænsen ved almindelig Forberedelseseksamen". I: *Bog og Naal*, s. 114-28.
- Skram, H. (1904), "Er Pigeskolen overflødig?" I: *Vor Ungdom*, s. 49-62.
- Skram, H. (1915), "Bør Ændringen af Kvindes retslige Stilling her i Landet kræve en Omdannelse af Barne- og Ungdomsskolen for Pigeboørn?" I: *Vor Ungdom*, s. 301-23.
- Th. Langs Skole (1888), *Skoleprogram*.
- *Vor Ungdom – Tidsskrift for Opdragelse og Undervisning*. Red. Herman Trier m.fl.
- Winge, M. (1981), *Den Kunst at blive en god Pige, Hustru, Moder og Huusmoder: om pigelæsnings og pigesopdragelse i Danmark til ca. 1900*. Kbh. Gad.
- Winteler, L. (1897), "Skolekøkkener". I: *Bog og Naal*, s. 149-157.
- Winteler, L. (1925), *Minder fra et langt Liv*. Odense.
- Zahle, N. & Skram, H. (1914), *I. Mit Liv: Natalie Zahles efterladte Papirer, II. Natalie Zahle i sit Liv og sin Virken*. Kbh. Schøberg.